

Filozofija u pjesništvu Pavla Vuk-Pavlovića*

ŽELJKA METESI DERONJIĆ

Zagreb

UDK 1 Vuk-Pavlović, P.
111.852
82:1

Izvorni znanstveni članak
Primljen: 16. 6. 2016.
Prihvaćen: 10. 3. 2017.

Sažetak

Dok su Vuk-Pavlovićeva filozofska djela trajnim predmetom znanstvenih istraživanja, njegovoj pjesničkoj misli tek predstoje podrobna estetička analiza i valorizacija. Kao skroman doprinos budućoj cjelovitoj estetičkoj ocjeni Vuk-Pavlovićeve pjesničke ostavštine, ovaj rad nudi rezultate proučavanja Vuk-Pavlovićevih pjesničkih zbirki *Zov* i *Razvaline*, objavljenih u Skopju 1964. godine, kroz prizmu njegovih gledišta iznijetih u filozofskim radovima. Međusobno ispreplitanje osnovnih tematskih preokupacija, kako u filozofskim, tako i u pjesničkim djelima, onemogućuje povlačenje strogih granica unutar Vuk-Pavlovićevih promišljanja. Unatoč toj, može se reći, u ovom slučaju otežavajućoj, temeljnoj karakteristici Vuk-Pavlovićeve misli, provedena komparativna analiza njegovih dviju pjesničkih zbirki i filozofskih tekstova pokazuje da stihovi zbirke *Zov* imaju svoje filozofsko uporište prije svega u njegovim bilješkama koje je Marija Brida objavila 1983. pod naslovom »Misli i bilješke«, a potom i u radovima iz područja njegove filozofije odgoja, a to su u prvom redu članak »Uzgoj, odgoj i obrazovanje« (1939) te djelo *Ličnost i odgoj* (1932). Iznimku čini pjesma naslovljena *Sedamdeset sedmi rijek* jer ima gotovo samostalnu poziciju unutar zbirke, a poetski prikazuje filozofeme iz spisa *Filozofije i svjetovi* (1962).

Korijeni Vuk-Pavlovićevih pjesničkih motiva na kojima gradi svoju drugu zbirku *Razvaline*, u kojoj pjesnik nije odustao od nosivih tema i problema koji su ga zaokupljali i u zbirci *Zov*, mogu se pronaći u spisima »Pogled na kulturnopovijesna smjeranja« (1964) i »Vrednota i stvaralaštvo« (1937).

Pretočivši u stihove ključna pitanja i probleme svoje filozofije, Vuk-Pavlović je svojim djelom potvrdio dosljednost vlastitom učenju: samo znanstveni, pojmovni put spoznavanja nedostatan je i nepotpun bez umjetničkog. Njegovo pjesništvo stoji

* Rad predstavlja prošireno pozvano predavanje sa 6. studentskog filozofskog simpozija *Filozofija u književnosti* koji je u organizaciji Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Udruge studenata filozofije »logOS« i Hrvatskog filozofskog društva održan 5. i 6. svibnja 2016. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

u komplementarnom odnosu s njegovim filozofskim opusom. Pored velike literarne vrijednosti Vuk-Pavlovićeve pjesničke zbirke imaju i osobito filozofsko značenje i stoga ih treba čitati kao sastavni dio njegova filozofskog opusa.

Vuk-Pavlovićevu misao obilježava iskrena i duboka briga za čovjeka i društvo u cjelini. Ta istančana senzibilnost i preuzeta odgovornost za čovječanstvo odražava se i u njegovu pjesničkom opusu u kojem oštroumno analizira zbivanja i probleme svog doba. Upozoravajući na sve opasnosti koje donosi gubitak čovječnosti i temeljnih kršćanskih vrednota, Vuk-Pavlović svojom poetskom riječju uzdiže ljubav kao glavni smisao i putokaz ljudskog života. Upravo je ljubav, pojmljena kao snažna moć koja »upravlja duh za tišine«, temeljna poruka njegova pjesničkog umovanja.

Gljučne riječi: Pavao Vuk-Pavlović, pjesništvo, filozofija, čovjek, egzistencija, kršćanska etika, ljubav

Uvod

Pavao Vuk-Pavlović (Koprivnica, 1894 – Zagreb, 1976) jedan je od zapaženijih domaćih mislilaca koji su svojim radom i djelom obilježili hrvatsku i makedonsku filozofsku misao 20. stoljeća. Njegov filozofski doprinos izuzetno je snažno izražen u području spoznajne teorije, filozofije odgoja i estetike. Značajan segment njegovih promišljanja čine i filozofija vrednota, zatim etika i religija, ali i pitanja koja se tiču politike, čovjeka, civilizacije, kulture i povijesti koja će naročito biti naglašena u njegovu literarnom radu.

I dok su Vuk-Pavlovićeve filozofske djela predmetom ozbiljnih, ali nikako ne i dovršenih, znanstvenih istraživanja, njegovoj pjesničkoj misli tek predstoje podrobna estetička analiza i valorizacija. Neki su proučavatelji Vuk-Pavlovića već uočili da se u njegovu pjesničkom opusu zrcale osnovne ideje njegove filozofske misli, međutim, njihove su teze, nažalost, ili tek usputno izrečene bez ikakve argumentacije¹ ili se temelje isključivo na prikazu sadržaja Vuk-Pavlovićevih pjesničkih zbirki.²

¹ Usp. Zlatko Posavac, »Pavao Vuk-Pavlović o Gjurii Arnoldu – s osobitim osvrtom na estetički horizont«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 51–97, na p. 53, u bilješci 3, gdje bilježi da »[d]osad nitko nije ni u jednom pogledu hrvatske književnosti spomenuo stihove Vuk-Pavlovića, ali bez obzira na to smatrali mi te stihove lošijom ili boljom poezijom, stoji tvrdokorna činjenica da se više aspekata Vuk-Pavlovićeve filozofije (navlastito etike i filozofske antropologije) ne može razumjeti bez 'pjesama' zbirki 'poezije' *Zov*, 1964. i *Razvaline* 1964«.

Usp. Ljerka Schiffler, »Poimanje oblikotvornosti u filozofiranju Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo*, pp. 127–136, na p. 128, gdje Vuk-Pavlovićeve zbirke *Zov* i *Razvaline* naziva »preslikama njegovih temeljnih filozofskih ideja«.

² Usp. Kiril Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo*, pp. 111–125. Iako Temkov jasno ističe

Kao skroman doprinos budućoj cjelovitoj estetičkoj ocjeni Vuk-Pavlovićeve pjesničke ostavštine, ovaj rad nudi rezultate proučavanja Vuk-Pavlovićevih pjesničkih zbirki *Zov* i *Razvaline* (obje objavljene u Skopju 1964. godine) kroz prizmu njegovih gledišta iznijetih u filozofskim radovima. Služeći se komparativnom metodom, istražiti će se mogu li se doista i u kojim to Vuk-Pavlovićevim filozofskim djelima pronaći iste ideje i koncepcije koje čine misaone okosnice njegovih stihova okupljenih u *Zovu* i *Razvalinama*.

Zbirka *Usplahireni stihovi* (Zagreb, 1976) nije ušla u ovo razmatranje. Naime, spomenutu zbirku od 555 aforizama u stihu, objavljenu pet godina nakon umirovljenja u Skopju³ i povratka obitelji u Zagreb, a svega nekoliko mjeseci prije smrti,⁴ Vuk-Pavlović posvećuje »milom unučiću Ivanu za razbibrigu, kad jednom poraste i nauči čitati između redaka«.⁵ Za razliku od tmurnih tonova koji prevladavaju u zbirkama *Zov* i *Razvaline*, zbirka *Usplahireni stihovi* na duhovit i poučan način analizira čitav niz i danas aktualnih tema od politike, mržnje, mudrosti, ljudske gluposti, mladosti, starosti, pravde i nepravde, dobra, zla, taštine, ljubavi, ljepote, zlobe, ljubomore itd. Jezgrovito i šaljivo, ali vrlo promišljeno Vuk-Pavlović ovdje »udara« na ljudske mane, predrasude i iskrivljene vrijednosti,⁶ uzdižući istovremeno ključne kategorije svoje filozofske misli – dobrotu, ljubav i etičke vrijednosti.⁷ Iako se svojim stihovanim aforizmima Vuk-Pavlović predstavio kao pronicljiv analitičar društva i svih najrazličitijih ljudskih osobina i unatoč tomu što je i u njima došla do izražaja njegova filozofska ličnost, zbirka *Usplahireni stihovi*, pored velike literarne vrijednosti, nije dosegla onu visoku filozofsku razinu *Zova* i *Razvalina*. Razlog tomu treba tražiti u samoj Vuk-Pavlovićevoj namjeri da čitateljima pruži neobavezno štivo za rasonodu.

da sve tri Vuk-Pavlovićeve »knjige poezije treba uzimati u sveukupnosti filozofijskog djela i sustava Pavla Vuk-Pavlovića, <...>« (p. 124), njegov članak, unatoč tome što daje najopsežniji uvid u Vuk-Pavlovićevu pjesničku misao, pruža, međutim, tek sadržajnu analizu pjesničkih zbirki.

Usp. Radomir Videnović, »Nacrt jedne etike iz smrti: o poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, *Metodički ogledi* 21/1 (2014), pp. 109–116, gdje u konciznom obliku istražuje Vuk-Pavlovićevo pjesničko tematiziranje teme smrti. Na p. 109 Videnović, nažalost, također bez detaljnijeg obrazloženja, ističe da Vuk-Pavlovićeve zbirke predstavljaju »poetski sažetak« njegove filozofije. Prikaz Vuk-Pavlovićevih zbirki *Zov* i *Razvaline* pruža i recentniji rad: Josip Sanko Rabar, »Filozofske teme u dvjema pjesničkim zbirkama Pavla Vuk-Pavlovića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 41/2 (82) (2015), pp. 545–563.

³ Milan Polić, »Predgovor«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Pjesme i aforizmi*, ur. Milan Polić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2012), pp. 11–20, na p. 16.

⁴ Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 121.

⁵ Pavao Vuk-Pavlović, »Usplahireni stihovi«, u: *Pjesme i aforizmi*, pp. 185–250, na p. 187.

⁶ Usp. Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 121.

⁷ Npr. 303. aforizam: »Gdje ljubav svojim dahom diše, / zvijer ljudska reži mahom tiše.«; 437. aforizam: »Ličnost lako biti smije / tko je svoj i ničiji nije.«

Zov (Skopje, 1964)

Poezija predstavlja najiskreniji i najdublji izraz ljudskoga duha. Ona je sazdana na imaginativnoj stvaralačkoj moći pisca i njegovoj sposobnosti da jezično oblikuje vlastite ideje, najskrivenije osjećaje i misli. Stoga je, s ciljem cjelovitijeg razumijevanja Vuk-Pavlovićeva pjesništva, nužno upoznati se s njegovim životnim putem obilježenim »društvenim i političkim prevratima«. ⁸ Tadašnje nepovoljne političke okolnosti prisilile su Vuk-Pavlovića da napusti profesorsko mjesto na zagrebačkom Filozofskom fakultetu (1947)⁹ i da nekoliko godina kasnije prijede na Filozofski fakultet u Skopju (1958). Neugodnosti i nepravda koju je doživio od tadašnje komunističke vlasti trajno su obilježili njegovo biće. K tome, odvojenost od obitelji, supruge i sina koji su živjeli u Zagrebu, bitno je oblikovala njegovu nježnu ljudsku prirodu. Sve ga je to poticalo da duboko, lirski gleda i promišlja ne samo svoj život, već život čovjeka i društva u cjelini. I sam osjetivši razornu moć napredujućeg zla, svjedočeći nazadovanju, rušenju i dehumanizaciji društva u kojem je živio, Vuk-Pavlović preuzima na sebe zadatak da čovjeku otvori oči pred istinom, pred slikom onoga što je postao. Tako nastaje njegovo prvo pjesničko djelo – zbirka pjesama *Zov*, objavljena 1964. u Skopju. Zbirka *Zov* posvećena je sinu Stanimiru, a sastavljena je od 111 pjesama, odnosno *rijekova* i podijeljena je na šest ciklusa: »Čedu« (1. – 2. rijek), »Vremenima« (3. – 6. rijek), »Čovjekolikome« (7. – 28. rijek), »Očovječenome« (29. – 54. rijek), »Čovječnome« (55. – 84. rijek) i »Čovjeku« (85. – 111. /Posljednji rijek). O vremenu kada nastaju njegovi stihovi, ali i o etičko-odgojnom motivu¹⁰ zbirke govori sâm Vuk-Pavlović u uvodnom dijelu zbirke:

»Djelo je ovo – niz doživljaja ustavljenih za razmišljanje – zasnovano za drugoga svjetskog rata, u jeku bezumnih zvjerstava, što ih se biće čovjekom zvano oglušivši se zovu uzoritih prohtjeva čovječstva nije žalilo ni stidjelo počiniti.«¹¹

⁸ Pavo Barišić, »Predgovor«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo*, pp. 9–11, na p. 9.

⁹ Razlozi koji su Vuk-Pavloviću onemogućavali napredovanja na Sveučilištu u Zagrebu, kao i oni koji su uzrok njegova isključivanja iz nastave u zimskom semestru 1940/1941. godine i suspenzije 1941. te napokon napuštanja zagrebačkog Sveučilišta nekoliko dana poslije Božića 1947. godine ni dan-danas nisu u cijelosti razjašnjeni. Usp. Milan Polić, *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2013), pp. 44–51.

¹⁰ Usp. Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 114.

¹¹ Pavao Vuk-Pavlović, »Zov«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Pjesme i aforizmi*, pp. 21–147, na p. 22.

Prva dva ciklusa, »Čedu« i »Vremenima«, uvodna su pjevanja u kojima pjesnik izražava svoje osnovne nazore, spoznaje i poruke, ali i glavnu namjeru svog pjesničkog djela.

Prvi ciklus »Čedu«, koji ima funkciju svojevrsnog duhovnog putokaza, sadrži samo dvije pjesme kojima Vuk-Pavlović već na samom početku, na lirski način izražava neke ključne polazišne točke svog pjesničkog promišljanja koje svoje uporište imaju u njegovu filozofskom djelu. U prvoj pjesmi koja se otvara znakovitim stihom »Otvori oči – sav je svijet u sjaju,« (1. rijek) odjekuje misao ukorijenjena u renesansnoj platonovskoj filozofskoj tradiciji u okviru koje svijet biva pojmljen kao mjesto ispunjeno božanskom svjetlošću. Stihovi druge pjesme otkrivaju Vuk-Pavlovićeve ljudsku težnju da se sjedini s najvišim izvorom, s vječnim krugom kretanja u kojemu i on (zahvaljujući svom djetetu) postaje vječni član lanca (»po svom sam čedu vječna lanca član«, 2. rijek). Dakle, vrijednost i smisao ljudskog života leži u vječnoj smjeni, u »kontinuitetu generacija«,¹² čime se ostvaruje neprekidno strujanje života.

Ciklus »Vremenima« otvara se stihovima upućenim vječnom životu kojemu se pjesnik obraća s molbom da uzdigne svrhu njegova stvaralaštva do uzvisina u kojima će dosegnuti spoznaju Njegova bića, sjaja i sklada kojim uređuje svijet. Preostale tri pjesme iz spomenutog ciklusa Vuk-Pavlovićeve su životne spoznaje obogaćene snažnom etičkom porukom. Promatrajući tijek ljudskog života, promišljajući život sâm, Vuk-Pavlović otkriva kako život piše uvijek iste priče ispunjene bolovima, brigama, težnjama i čežnjama. No, njegov uvid u ograničenost i konačnost čovjekova bića koji, trudeći se otkriti bit svoga postojanja, dolazi jedino do uvida da život nije vrijedan života, njegova spoznaja tragičnosti ljudskog postojanja koja trajno prati »vječne mijene generacija«¹³ ne vodi ga u resignaciju i pesimizam, već još jače pojačava njegovu želju i potrebu da osvijesti i upozori čovjeka. Glad, strah, nepravda, pakost, zavist i podlost samo su neke od riječi kojima se Vuk-Pavlović služi kada opisuje vrijeme u kojem živi. Iz tog je razloga sebi dao u zadatak da podsjeti čovjeka kako je prije svega duhovno, ali i moralno biće. U tom je kontekstu značajan i sam naslov zbirke *Zov*.

Stihovi okupljeni u prva dva ciklusa otkrivaju i jednu bitnu karakteristiku Vuk-Pavlovićeve filozofije, a to je zauzetost oko pitanja smisla ljudskog života, ne u značenju kratkotrajnog postojanja, već budućnosti, vječnog života. Tema budućnosti prisutna je već u Vuk-Pavlovićeve ranom radu *Mogućnost i granice*

¹² Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 115.

¹³ Ibid.

estetskog uzgoja u vidu individualne i socijalne pedagogike iz 1922. godine.¹⁴ U tom djelu budućnost je pojmljena kao »duhovno oplođivanje«,¹⁵ odnosno prenošenje stečenih »svetih dobara«, »blaga životnih vrijednosti i valjanosnih oblika«¹⁶ na mlađe generacije. Gotovo istim riječima Vuk-Pavlović će se poslužiti pri određenju budućnosti u svom djelu *Ličnost i odgoj* (1932),¹⁷ u kojemu će još podrobnije objasniti što misli pod pojmom budućnosti:

»S ovoga se osnova 'budućnost' ne bi dakako smjela misliti tako, kao da se ona slična kakvome slijepom i bezdušnom usudu stalno 'približava' prolaznošću vremena i nuždom prirodnih zakona. Ljudska joj duša samom okolnošću, što prazno vrijeme teče i prolazi, ne ide u susret, nego će od samoga čovjeka kao duhovnoga bića i njegova doživljavanja zavisiti, hoće li na njoj imati dioništva ili ne. Slikovito bi se ovakvo stanje stvari moglo približno naznačiti možda i riječju, da 'budućnost' nije izvan nas, već u nama. Jer 'budućnost' zazbiljnom zamišljena nije ono, na što možda prekrštenih ruku čekamo ili što željom i nadom iščekujemo, već ono, što nas oplođene ljudskom našom čežnjom čini bremenitima, ono, *što živeći i doživljujući doista stvaramo*. Budućnost, kakva se ovdje misli, ne dolazi sama od sebe kao sutrašnji ili preksutrašnji ili koji pozniji dan; ona se 'rađa' .«¹⁸

Ista tema zaokuplja Vuk-Pavlovića i u njegovim bilješkama koje su nastajale u vremenskom rasponu od tridesetak godina, a objavljene su postumno,

¹⁴ Vuk-Pavlovićevo djelo *Mogućnost i granice estetskog uzgoja u vidu individualne i socijalne pedagogike* objavljeno je prvi put 2008. godine u: Pavao Vuk-Pavlović, *Djelovnost umjetnosti*, ur. Milan Polić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2008), pp. 21–79, kako slijedi iz urednikove »Bilješke o tekstovima«, p. 323: »'Mogućnost i granice estetskog uzgoja u vidu individualne i socijalne pedagogike', ranije neobjavljeno, Hrvatski državni arhiv, dovršeno u Berlinu ožujka 1922.«

¹⁵ Vuk-Pavlović, *Mogućnost i granice estetskog uzgoja u vidu individualne i socijalne pedagogike*, p. 27.

¹⁶ *Ibid.*, p. 23: »Dà, ovaj zakon, taj vazda nazočni svjedok stalne mogućnosti, da starije pokoljenje preda svoje blago životnih vrijednosti i valjanosnih oblika mlademu, <...>«. Usp. Pavao Vuk-Pavlović, »Ličnost i odgoj«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Filozofija odgoja*, priredio i predgovor napisao Milan Polić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996), pp. 29–213, na p. 39: »Da, ovaj zakon, taj vazda nazočni svjedok stalne mogućnosti, da starije pokoljenje preda izvojšteno blago bezuvjetnom vrijednošću žigosanih dobara i žar, kojim se stiču, u baštinu mlademu, <...>«

¹⁷ Uz neke manje izmjene, sadržaj početnih stranica (točnije prvo poglavlje »Budućnost«, manjim dijelom i drugo poglavlje »Budućnost i vrednota«) Vuk-Pavlovićeva djela *Ličnost i odgoj* (1932) gotovo je identičan onima iz njegova spisa *Mogućnost i granice estetskog uzgoja u vidu individualne i socijalne pedagogike* (1922). Usp. i Milan Polić, »Predgovor«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Filozofija odgoja*, pp. 7–28, na p. 14.

¹⁸ Pavao Vuk-Pavlović, *Ličnost i odgoj*, p. 47.

zahvaljujući Vuk-Pavlovićevoj supruzi Lelji Dobronić i njegovoj učenici Mariji Bridi, u časopisu *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1983. godine.¹⁹

» 11.

Smisao života

<...> ali ako je smisao života vezan za sam život, a taj smisao *mora* postojati, to postoji prije svega zahtjev da život bude vječan (Forderung der Verewigung des Lebens), da upravo *ovaj* život kao smisao života bude ostvaren! *Vječan život!* <...>²⁰

» 12.

1. Nije pitanje do čega stoji *sreća* života, nego do čega stoji *smisao života*.

2. Jer tzv. 'sreća' stoji do ostvarivanja *smisla svoga* života.

3. Ne može se pitati, *da* li život (opstanak, egzistencija) *ima* smisla ili ga nema, nego

4. Kako *d a t i* smisao životu, kako *o s t v a r i t i* smisao života (*Ostvarenje vrijednosti*)

5. Što je 'smisao'?

a) 'Smisao' života je ono što *opravdava* život, što život čini takvim da se može smatrati razložnim, da može 'opstati' pred postavcima i prohtjevima čovječega uma.

b) 'Smisao' u *vrijednosnom* odnosu!

6. Smisao života u ostvarivanju '*samopostavljene svrhe*' tj. poziva! (ne zvanja)

7. O pozivu²¹

Smisao života je ono što tom životu daje opravdanje, razlog da se on živi. A taj smisao leži u ostvarenju vrijednosti. Život bez vrijednosti ne može se živjeti. Tek one, kao temeljne sastavnice i odrednice života, daju životu »smisao, etičko značenje i ljepotu«. ²² Pored navedenog, početne pjesme zbirke *Zov*

¹⁹ Pavao Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 9 (1983), pp. 163–202.

Nadalje u bilješkama: Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983).

²⁰ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), pp. 177–178.

²¹ *Ibid.*, p. 178.

²² Ante Vukasović, »Vrijednosno i općeljudsko utemeljenje odgoja«, u: Pavo Barišić (ur.),

također govore u prilog Vuk-Pavlovićevu isticanju *stvaralačke djelatnosti* kao puta k ozbiljenju nosivih vrijednosti ljudskog života.

»Otvori oči – svijeta sjaj mi daju
i plodove nagnuća ljudskog žeti,
gdje svrhe svijetli svijest života meti
i smisla stvaralačkom poticaju.«
(1. rijek)

Valja napomenuti da pod pojmom stvaralaštva Vuk-Pavlović podrazumi-jeva svu ljudsku djelatnost na području znanosti, umjetnosti, odgoja, kulture u cjelini. Budućnost ima svoju mogućnost »samo ondje gdje postoji težnja za vrednotom«,²³ a to je kultura, odnosno ljudsko stvaralaštvo vođeno vrednotom koja će, ostvari li se, ljudskom biću i životu dati puninu i smisao. Budućnost i smisao ljudskog života, opstanak čovječanstva u cjelini omogućuje i osigurava tek »nazočnost vrednota«. ²⁴ U tome ključna uloga pripada stvaratelju koji djeluje svojim stvaralačkom zanesenošću, erosom i vjerom u vrijednosti koje želi ostvariti. Stvaralačka ličnost, objašnjava Vuk-Pavlović, uzor je i primjer, graditelj zajednice i pozivatelj na promjene koje trebaju doprinijeti kulturnom razvoju.

Nakon ova dva uvodna ciklusa otvara se dio zbirke koji izražava »antropološko-etičku spoznaju Vuk-Pavlovića o četiri vrste-stupnja čovjekovanja: čovjekolikost, očovječenost, čovječnost, čovjek«. ²⁵ Navedeni pjesnički ciklusi imaju svoju bitnu podlogu u njegovoj filozofiji odgoja. Svoju koncepciju čovjeka i stupnjeva njegova razvoja Vuk-Pavlović je izložio već 1939. godine u članku »Uzgoj, odgoj i obrazovanje«, ²⁶ objavljenom u časopisu *Napredak*, ²⁷ a čini i sastavni dio njegovih promišljanja u obliku ovdje već spomenutih postumno objavljenih bilježaka.

Vuk-Pavlovićeva filozofska, ali i pjesnička promišljanja svjedoče o njegovu ustrajnom »traganju za punoćom ljudskosti«, ²⁸ za izbavljenjem od besmisla koje, na području stvaralačkog djelovanja, vodi k ozbiljenju vlastitosti i konačnoj

Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo, pp. 157–169, na p. 161.

²³ Vuk-Pavlović, *Ličnost i odgoj*, p. 47.

²⁴ Ibid., p. 48, 68.

²⁵ Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 114.

²⁶ Usp. ibid., bilj. 3.

²⁷ Pavao Vuk-Pavlović, »Uzgoj, odgoj i obrazovanje«, *Napredak* 80/10 (1939), Zagreb, pp. 448–462. Ovdje se rad citira prema: Pavao Vuk-Pavlović, »Uzgoj, odgoj i obrazovanje«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Filozofija odgoja*, pp. 263–283.

²⁸ Marija Brida, »Predgovor«, u: Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), pp. 163–168, na p. 165.

afirmaciji smisla ljudskog života,²⁹ smisla kojim čovjek postaje ravnopravni »član duhovnog svemira«. ³⁰ Put izbavljenja, kako zapisuje u svojim bilješkama, leži u ostvarenju »ideje čovjeka« koja »ima svoju mjeru u 'Božanskom'!«. ³¹ Boga treba, ističe Vuk-Pavlović, uzeti »kao mjeru i mjerilo, kao cilj i svrhu i prema tome živjeti!«. ³² U okviru njegove koncepcije idealnog čovjeka posebno su apostrofirane kršćanske vrijednosti i služba Bogu, a osobito je snažno istaknuta i važnost da se život živi onako kako ga preporuča Krist u evanđeljima. Spomenute stavove Vuk-Pavlović jasno je naznačio već 1938. u svojoj interpretaciji Spinozine filozofije, ³³ koja se pokazuje važnom iz dva razloga:

1.) monografiju otvara znakovitom rečenicom »Progonjeni su bolji od progonitelja«, koju će, izražavajući tako svoj oštar kritički stav prema totalitarizmu, ponoviti i u 25. rijeku svoje zbirke *Zov*: »Od gonitelja gonjeni je bolji!«;

2.) u Spinozinoj »filozofiji Božje ljubavi« ³⁴ Vuk-Pavlović vidi putokaz koji »obezbožen« čovjek tadašnje epohe zla valja slijediti. Spinozina nauka u mnogim se stavkama, prema riječima Vuk-Pavlovića, podudara »s bitnim zasadama kršćanstva«, ³⁵ štoviše ona je poziv na kršćanstvo – »religiju lj u b a v i i religiju s p a s e n j a po ljubavi«. ³⁶

U ciklusu »Čovjekolikome« Vuk-Pavlović ocrtava sve karakteristike čovjekolikoga, i to kroz kritiku tadašnjeg političkog režima. Čovjekoliki je zvijer koja se čovjekom zove, lukavac je neljudskog porijekla koji bez srama i ikakvih skrupula, u potpunosti lišen vrlina i humanih namjera, ne preže ni pred čim. On nosi najvarljiviju ljudsku krinku i predstavlja veliku opasnost za čovjeka koji se od njega ne zna obraniti, a to je nužno jer dok čovjekoliki vlada, čovjek ostaje robom na rodnom tlu. Sila i nemilosrdnost kojim se nazovi-čovjek služi u svojoj vladavini podčinjavaju čovjeka i odvođe društvo u moralni ponor. Taj čovjek koji čovjek nije (26. rijek) u pameti se svojoj guši i sâm se sebi klanja kao lučonoši, a tko s njim ne misli, taj se gubi u tami. »Silujuć brata« čovjekoliki »slobodu slavi« (15. rijek). »[Z]a dušu, za duh slijep« (18. rijek) taj »[d]vonožac čovjekolik« (26. rijek) svojim iskrivljenim vrijednostima zastupa sadistički moralizam (16. rijek). Ta »etika zala« (16. rijek) koju Vuk-Pavlović tako oštromno detektira i za ono vrijeme doista otvoreno i hrabro s pravom

²⁹ Usp. ibid.

³⁰ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 180.

³¹ Ibid., p. 170.

³² Ibid., p. 171.

³³ Pavao Vuk-Pavlović, *Spinozina nauka* (Zagreb: Tipografija, 1938).

³⁴ Ivica Martinović, »Spinozina filozofija Boga u tumačenju Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo*, pp. 197–204, na p. 201.

³⁵ Vuk-Pavlović, *Spinozina nauka*, p. 153.

³⁶ Ibid., p. 147.

osuđuje, vodi čovječanstvo do moralne izopačenosti. No, tom silniku-zvijeri koji sve ruši Vuk-Pavlović poručuje:

»Ti slobodno stvorenju nosi razor,
daj samo ništi, bijesni ratom, kolji,
opet ćeš biću čistu ostat zazor.
I praštao si zlo u bogomolji,
nasuprot tebi ipak stoji nazor:
Od gonitelja gonjeni je bolji!«
(25. rijek)

Sljedeći ciklus »Očovječenome« posvećen je drugoj etapi čovjekova puta k pravom čovjeku/k ličnosti. Očovječeni je ponešto bolji od čovjekolikoga, dakle, od zvijeri koja se krije pod krinkom ljudskog lica, ali još je daleko od čovjeka. Za njega Vuk-Pavlović piše da oružjem napada sva ljudska protivna uvjerenja, obožava moć i rušenje, zemljom sije strah i bijedu te širi bunilo ne shvaćajući da pada u paučinu obmana (30. rijek). On hini krepost, ljubaznost, ljubav prema domovini i brigu za bližnjeg. Njegova je svijest hajdučka i nije mu do spasa puka niti gine za domovinu (31. rijek). On blati ljudsko dostojanstvo, gazi istinu, ljepotu i svetost duha, kažnjava htijenje i uvjerenje (32. rijek). Očovječeni sred laži istinu hvata, a ličnost i dušu oblikuju mu zloća i zloba (33. rijek). Svojom moći gazi bližnjeg, podvrgava njegovu slobodu svojoj sili, baca sav ljudski trud. Njemu, koji želi cijeli svemir pod svojim nogama, Vuk-Pavlović upućuje sljedeće riječi:

»Sve ima tvoja vlast, sve, samo nema tebe.
Tuđ sebi, tuđ se svemu po svom svijetu klatiš.
Tko li će s tobom još, kad sam napuštaš sebe?«
(37. rijek)

Pjesnik ni sam ne zna treba li nad njim plakati ili se smijati, treba li žaliti ili prezirati takvo sumnjivo stvorenje koje čovjek i jest i nije (38. rijek).

Peti ciklus zbirke posvećen je »čovječnome«. U etičko-antropološkom smislu čovječni još uvijek nije pravi čovjek, ali je ipak mnogo napredovao od »čovjekolikog dvonošca«. Osnovne karakteristike čovječnoga jesu odgovornost i sloboda da vrednuje. U njega je razvijena svijest o odgovornosti i značenju vrijednosti iz kojih život crpi svoj smisao. Prava punoća ljudskoga bića i njegova života rađa se samo ondje gdje vrijednost nije shvaćena samo u kontekstu puke želje (62. rijek), užitka, ondje gdje vladaju vjera, dobrota i duhovna čistoća. Poruka Vuk-Pavlovićevih stihova jest da je čovjek »spona svesvjetskoga članstva« (56. rijek). Njegov se poziv sastoji u tome da se, očišćen od zloće i otvoren za ljubav, prikloni istini (59. rijek). Put koji vodi najvišem

cilju, čovjeku, trnovit je i težak, ali Vuk-Pavlović poručuje da »kraj mnoge tmine ipak svjetlo sja!« (66. rijek).

U ovom ciklusu svoje mjesto pronalazi i sonet naslovljen »Sedamdeset sedmi rijek«:

»U krilu zazbiljnosti niču svjetovi,
mnogobrojno na živu stablu granje;
magloviti ko izmaštane sanje
putanjâ su im, lutanjâ im skretovi.

Ni najodvažnijega duha letovi
ne dohvataju bivstva im saznanje,
do jednog, u kog utkani su tkanje,
do jedinog, kog svijest nam tkaju spletovi.

Svoj živimo, a druge jedva znamo,
pa, kakvi smo, osjetljivi il' grubi,
lik svijeta svog i sebe poimamo.

Tko svjetova svezbilju zreo svu bi,
nijem mu je razum. Smjet će možda samo
obuhvatit je duša, što sva ljubi.«

Navedenu pjesmu Vuk-Pavlović je objavio i na kraju svoje rasprave *Filozofije i svjetovi*.³⁷ Činjenica da ju je pridružio spomenutom spisu dovoljno govori u prilog potrebe da se toj pjesmi pristupi iz okvira spomenute filozofske rasprave koja stoji u najužoj vezi s njegovim djelom *Spoznaja i spoznajna teorija* objavljenim 1926. godine.³⁸

³⁷ Pavao Vuk-Pavlović, »Filozofije i svjetovi«, *Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta* Univerziteta u Skopju 14 (Skopje, 1962), pp. 5–27. Spomenuta pjesma nije, kako primjećuje već Kiril Temkov, objavljena u prvom izdanju rasprave, već u drugom, ponešto proširenom zagrebačkom izdanju iz 1969. godine: Pavao Vuk-Pavlović, »Filozofije i svjetovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *O smislu filozofije*, Filozofijske studije 1, ur. Vladimir Filipović (Zagreb: Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu – Školska knjiga, 1969), pp. 5–38. Valja istaknuti jednu razliku u pogledu spomenute pjesme objavljene u zbirci *Zov* i zagrebačkom izdanju rasprave *Filozofije i svjetovi*: u zbirci *Zov* stoji: »Svoj živimo, a druge jedva znamo,«, dok u raspravi *Filozofije i svjetovi* iz 1969. piše: »Svoj živimo, a tuđe jedva znamo,«.

Rasprava je objavljena i u: Pavao Vuk-Pavlović, »Filozofije i svjetovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, ur. Milan Polić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), pp. 141–184. Ovdje se rad citira prema: Pavao Vuk-Pavlović, »Filozofije i svjetovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *O smislu filozofije*, Filozofijske studije 1, ur. Vladimir Filipović (Zagreb: Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu – Školska knjiga, 1969), pp. 5–38.

³⁸ U svom ranom djelu *Spoznaja i spoznajna teorija* (Zagreb, 1926) Vuk-Pavlović otvara neke temeljne problemske aspekte svoje filozofije koje će kasnije razraditi u raspravi *Filozofije i svjetovi*. To se prije svega odnosi na pitanje mogućnosti i granica bilo kakve spoznaje, pojmove

S polazištem u teoriji o pluralizmu svjetova, teze da u okviru jedne jedinstvene zbilje postoji mnoštvo različitih svjetova, Vuk-Pavlović u spisu *Filosofije i svjetovi* razmatra ulogu filozofije u životu čovjeka kojeg prirodno vodi težnja za spoznajom. Svijet, ističe Vuk-Pavlović, nije nešto što nam je tek dano, on nije nešto što je u povijesti stvoreno i neprekidno traje. Svijet je ono što se živi, što se doživljava, što se doživljajem aktualizira, izživljava, proživljava, suživljava: »Svijet je u tome vidu ‘življeno’ u najširem smislu, ‘življeno’ bez obzira na vrijeme ili doba, u koje se ‘doživljaj svijeta’ ostvaruje.«³⁹ Zbilja, odnosno »zazbiljnost« kao ukupnost doživljavanja i doživljenog, sveobuhvatna je i neiscrpna. »[Z]azbiljnost <...> krije u svome krilu *nebrojene zazbiljne svjetove*«. ⁴⁰ Zbog činjenice, ali i njezina osnovnog obilježja da se pokazuje upravo kroz tu različitost svjetova, zbilju nije moguće u cijelosti spoznati. Svaki čovjek ima i gradi svoj svijet koji predstavlja tek djelić te jedinstvene zbilje. Svatko doduše »živi po istoj zazbiljnosti, ali izživljava i proživljava druge i drukčije svjetove, koji se zazbiljnošću grade i razgrađuju, rađaju i nište«. ⁴¹ Svjetovi čovjeka nisu, dakle, statični, nepromjenjivi, već upravo suprotno – oni nastaju, žive, transformiraju se, nestaju. Budući da svaki čovjek ima upravo svoj vlastiti svijet, svoj doživljaj stvarnosti, teško je proniknuti u tuđi svijet. Iako se svjetovi mogu dodirivati, ispreplitati, mi ne možemo u cijelosti shvatiti i proniknuti u tuđi svijet pa nam tuđa načela i pogledi mogu djelovati bezvrijedno, neshvatljivo. Kako tu filozofija može pomoći? »Čovjek«, zapisuje Vuk-Pavlović, »može izmaći filozofima, ali ne i filozofiji« jer kad se u jednom trenutku na svom putu k čovjeku u potpunosti osvijesti i uzdigne iznad pukog životinjskog opstanka, težiti će razriješiti »napetosti života«, »osnove reda, moguće pretpostavke poretka«, tražit će putokaz »u ovakvoj ili onakvoj teškoći i stisci, koliko bi se napose ticale cjeline opstanka i jedinstva njegova bića. Tako se čovjek daje na razmatranje, razmišljanje, umovanje, <...>«⁴² »Tražeći međutim filozofiju«,

doživljava i zazbiljnosti te nadasve problem pluralizma svjetova, kao i dokazivanje neodrživosti pretpostavke o »jednom jedinom« svijetu.

Usp. i Radomir Videnović, »Filosofije i svjetovi Pavla Vuk-Pavlovića u Spinozinom ključu«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo*, pp. 239–245, na p. 239: »Problem postojanja pluraliteta svjetova u jednoj jedinstvenoj zazbiljnosti Pavao Vuk-Pavlović je započeo ispitivati u ‘Spoznaji i spoznajnoj teoriji’, a razradio u magistralnoj raspravi ‘Filosofije i svjetovi’, odnosno u proširenoj verziji ‘O smislu filozofije’.«

³⁹ Vuk-Pavlović, »Filosofije i svjetovi«, p. 16.

⁴⁰ Pavao Vuk-Pavlović, »Spoznaja i spoznajna teorija«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Spoznaja i spoznajna teorija*, ur. Milan Polić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2009), pp. 15–228, na p. 62.

⁴¹ Vuk-Pavlović, »Filosofije i svjetovi«, p. 14.

⁴² Ibid., p. 7.

napominje Vuk-Pavlović, »čovjek nailazi stvarno samo na gotovo nepregledno mnoštvo raznolikih filosofema, više ili manje obuhvatnih sklopova teorema, koji se između sebe razilaze, a često i potpuno isključuju. Uistinu činjenica stalne izmjene i nesustale preobrazbe mora da filozofičku spoznaju čini sumnjivom. I mjesto da oslobađa čovjeka nestalnosti i kolebanja u zadovoljavanju kulturnih njegovih potreba, biva ona sama najednom izvorom smutnje i neizbježnim, veoma tjeskobnim problemom.«⁴³

Jedan od temeljnih problema Vuk-Pavlovićeve promišljanja granica filozofije leži upravo u pitanju kako filozofija može pružiti eksplikaciju cjeline svijeta kad je svaka filozofska koncepcija zapravo rezultat različito doživljene stvarnosti. Drugim riječima, kako spoznati cjelinu zabiljnosti kad je naša spoznaja ograničena tek na jedan određeni svijet, odnosno jedan dio te zbilje? Budući da filozofija spoznaje samo pod određenim vidom, nema filozofije koja bi mogla »dosljedno eksplicirati svesvjetski i prema tome svezazbiljni totalitet«.⁴⁴

»<...> apsolutno odredivih granica, koje bi naznačivale neki apsolutno odmjereni opseg spoznaje, uopće nema, nego su one tek relativne te zavise od strukture 'svijeta', na koji je spoznavanje aktualno upereno. Ovim je pak uvidom i jasno, da su onda naravno granice 'svijeta' ujedno i granice 'spoznaje' istoga ovoga svijeta«.⁴⁵

U okviru tako postavljenih stvari javlja se i pitanje mogućnosti jedinstva kulturne zajednice i općeljudskih vrijednosti u svijetu u kojem svatko ima svoj svijet, svoj doživljaj stvarnosti. Svjetovi se prema svrhama, ciljevima i naročito prema vrednotama mogu prožimati, ali Vuk-Pavlović smatra da u načelu nema potpune priopćivosti nekog svijeta jer je on »doživljajno usidren«.⁴⁶

Potpuna istina je nedostižna, mi ne možemo znati ništa o svijetu drugih ljudi jer je svako spoznavanje nužno ograničeno tek našim vlastitim svijetom: »Svoj živimo, a druge jedva znamo,« (77. rijek). No, izlaz ipak postoji, a krije se u Vuk-Pavlovićevu uvidu da se svijet objavljuje na dvojak način – kao noetska i kao estetska pojava pa se, ovisno o području i interesu, sagledava i prikazuje sredstvima znanosti i sredstvima umjetnosti. »[U] filozofičkome spoznajnom stavu <...> dodiruju se, prekrivaju, ukrštavaju u bitnosti noetski i estetski uvid«.⁴⁷ Tako filozofija tumačenju cjeline svijeta može pristupiti na dvojak način: kao znanost pri čemu zahvaća samo statičku sliku svijeta, ali i kao

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid., p. 33.

⁴⁵ Vuk-Pavlović, *Spoznaja i spoznajna teorija*, p. 64.

⁴⁶ Vuk-Pavlović, »Filozofije i svjetovi«, p. 28.

⁴⁷ Ibid., p. 29.

umjetnost čime se dohvaća izvorna dinamičnost, snaga subjektiviteta, duševno zbivanje. Ukoliko filozofija želi dohvatiti puninu zbilje, tada ona mora biti ne (samo) znanstvena, intelektualna, već i intuitivna. Drugim riječima, svijet koji se temelji u doživljaju, cjelina zbilje ne može se razumjeti samo intelektom, dakle, misaono, pojmovno, već i intuicijom, sposobnošću suživljavanja (s određenim svijetom). Tu sada filozofija nastupa kao umjetnost. Svijet je uvijek ljudski svijet i kao takav ispunjen je svime onime što čovjeka čini živim bićem – rađanjem, umiranjem, srećom, tugom, patnjom i užitkom, radom, bolestima itd. Tek umjetničko stvaralaštvo ima mogućnost zahvatiti, »upredmetiti« iracionalni sadržaj svijeta, odnosno subjektivnu komponentu zbilje. Zadatak je filozofije, ako želi zahvatiti svijet u »dubini njegova bitka«,⁴⁸ da pripazi da se u eksplikaciji svijeta ne izgubi u apstrakciji, već da se potpomogne umjetnošću, tj. umjetničkim načinom izražavanja, umjetničkim prikazivanjem i izlaganjem.

Filozofija i umjetnost dva su, dakle, puta spoznavanja. I filozofija i umjetnost svaka na svoj način diraju u bitak svijeta, ali uvijek iz jednog određenog svijeta. Može se reći da je istina samo jedna, iako je mnogostruka i ima mnoga lica, ali s raznih gledališta možemo vidjeti razne aspekte istine. Usprkos »neravnoteži« filozofije koja s jedne strane treba i želi biti potpora »čovjeku u njegovu općem nastojanju oko duševne punoće i duhovna uspona«,⁴⁹ a s druge strane mu istovremeno otvara sve složenija pitanja i upliće ga u sve dublju sumnju i nelagodu, Vuk-Pavlović jasno ističe da unatoč svim navedenim razlozima nema cjelovite, jedinstvene i potpune kulture bez filozofije. Ona ima nezamjenjivu ulogu u životu čovjeka i kulturi. Iako mu uvijek iznova zadaje nove zagonetke, čovjeku je kao biću koje traži neki put i temelj svog postojanja filozofija potrebna, štoviše ona je njegova sudbina. Unatoč nepromjenjivoj činjenici da je čovjekovo spoznavanje uvijek omeđeno granicama samo njegova svijeta, on ne smije odustati od ispunjenja svoje svrhe, od zadatka da pronade smisao i da vrijednosno opravdanje svom životu. Ta nemoć zapravo je poticaj. Kada bi neka sveobuhvatna filozofska spoznaja bila moguća, to bi ujedno bio i kraj filozofije. No, ona se ne iscrpljuje u golom nizanju i utvrđivanju činjenica. Sa svakom novom epohom i svjetovima koji se uvijek iznova rađaju, otvaraju se nova pitanja i problemi pa se nameću i novi spoznajni i stvaralački zadaci. Tako filozofija postaje uistinu ustrajno traganje za smislom, u čemu zapravo treba vidjeti njezinu vrijednost, a ne nedostatak.

Filozofija poučava toleranciji i prihvaćanju različitosti, uvažavanju i poštivanju tuđih svjetova i njihovih vrijednosnih sadržaja. Ona osvještava i usmjerava

⁴⁸ Ibid., p. 21.

⁴⁹ Ibid., p. 8.

čovjeka k njegovu *ljudskom* pozivu, otkrivajući mu »moguće putove smislovita života i razumne osnove za izgradnju njegova – ljudskoga – svijeta«. ⁵⁰

Prema Vuk-Pavlovićevu zapisu, »najdublji smisao filosofije odražava Logos, što ga usmjerava Agape«⁵¹ pa se i najviša mogućnost spoznaje ostvaruje ondje gdje se »razum dodiruje s ljubavlju«. ⁵² »[K]omunikacija među svjetovima (i čovjeka s čovjekom!) moguća je na temelju ljubavi«, ⁵³ a filozofija bi mogla biti univerzalni jezik, univerzalni oblik komunikacije jer je ona sama ljubav prema mudrosti, ljepoti, dobroti. ⁵⁴ Ta ljubav mora voditi i samog filozofa za kojeg Vuk-Pavlović kaže:

»Filosof, koji je shvatio svoj suvremeno aktualni poziv, iznosi svoja otkrića na slobodno uvažavanje, on predlaže, preporuča, ali ne zapovijeda, ne sili. On ne nosi svijetu skrbništvo, već poziv na čovjekovo samoostvarenje u slobodi, koju traži i za svoje nastojanje i stvaranje, koju treba, da bi mogao izvršiti svoj poziv. On nije fanatik i ne pretvara svoj nauk u nesnošljivu religiju, koja ne podnosi ponovljena ispitivanja <...>«. ⁵⁵

Njegov pravi poziv i zadaća jest da čovjeku pomogne u duhovnome usponu i izgradnji ličnosti.

Pridodavši na samom kraju rasprave već spomenutu pjesmu Vuk-Pavlović je sažeo sve bitne misaone točke svog djela *Filosofije i svjetovi* i afirmirao pjesništvo kao sredstvo i medij spoznaje: »pjesništvo prikazujući isječke života dira nekako i u bivstvo svijeta, kojemu i samo pripada«. ⁵⁶

Naposljedku, posljednji dio zbirke *Zov*, naslovljen »Čovjeku« govori, kao što je to naslovom već jasno naglašeno, o pravom, istinskom čovjeku. On je za Vuk-Pavlovića jaka ličnost koja svoj život oblikuje prema duhovnim vrednotama. Šireći ih i prenoseći, taj *duhovni čovjek* kojeg obilježava visoko razvijena svijest o nužnosti vrednota, doprinosi kulturi osiguravajući budućnost čovječanstva. Istinski čovjek nosilac je vrednota.

»Putovi k čovječstvu«⁵⁷ koje Vuk-Pavlović tematizira u svojem pjesništvu i u već spomenutim filozofskim spisima, vode preko više etapa, »slojeva čovječjega postojanja i bistvovanja«. ⁵⁸ Taj put nije jednostavan i ne uspije svaki čovjek doći

⁵⁰ Ibid., p. 37.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ Videnović, »Filosofije i svjetovi Pavla Vuk-Pavlovića u Spinozinom ključu«, p. 242.

⁵⁴ Ibid. Također i: Vuk-Pavlović, »Filosofije i svjetovi«, p. 37.

⁵⁵ Vuk-Pavlović, »Filosofije i svjetovi«, p. 36.

⁵⁶ Ibid., p. 27.

⁵⁷ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 187.

⁵⁸ Vuk-Pavlović, »Uzgoj, odgoj i obrazovanje«, p. 271.

do najviše, posljednje etape. »Nositi ljudsko *lice*«, ističe Vuk-Pavlović, »još ne znači *biti* čovjek«. ⁵⁹ Ali ljudsko lice nosi u sebi zahtjev da se bude, odnosno da se postane čovjekom. Polazeći od tog imperativa i vođen pitanjem oko načina »postojanja čovjekom«, Vuk-Pavlović izgrađuje svoju filozofsku antropologiju koja je, kao što je to slučaj i s ostalim područjima na kojima je njegova misao bila izuzetno plodonosna, čvrsto isprepletena s njegovom filozofijom vrednota. Čovjek životinju, odnosno »čovjekolikog dvonošca« ostavlja iza sebe tek »po načinu, *kako* vrednuje«, ⁶⁰ »po slobodnom određenju prema vrednoti« ⁶¹ i svijesti o odgovornosti.

»*Svijest odgovornosti i potreba samoopravdanja*, dijeli u bitnome smislu čovjeka od životinje čineći ga 'licem', a dalje i 'ličnošću'. Bez te svijesti i mimo te potrebe ne opstoji u oštrome smislu *čovjek*; ostaje samo *čovjekoliki dvonožac*. Tako je čovjek *lice* kao biće *odgovorno* i upravo time i samo time i jest 'lice' s pravom na samosvojnost.« ⁶²

Vuk-Pavlović razlikuje četiri stupnja razvoja čovjeka s obzirom na čovjekov stupanj odgovornosti i odnos prema, kako je sam formulirao, »ljestvama svijeta koje vode do svjetla«. ⁶³ Čovjek kao društveno biće razlikuje se od životinja time što zna za odgovornost prema kojoj može na četiri načina i odrediti svoj život. Ta četiri načina određenja čovjekova života prema odgovornosti koju ima Vuk-Pavlović dijeli na: čovjekoliki (on vodi neodgovoran život bez ikakve odgovornosti; vrijeđan je osude jer se hrani zlom, ubojstvima i ratom), očovječeni (preuzima tek onoliko odgovornosti da se zaštiti od zakonskog kažnjavanja), čovječni (vodi život u skladu s moralnim zahtjevima; rukovodi se željom za vlastitom i eventualnom tuđom srećom) i naposljetku čovjek (njegov je život svet, upravljen etosu, dakle, dobroti, vrlini kao osnovi na kojoj se gradi punoća ljudskog bića). U odnosu prema duhovnom čovjek se opet dijeli na iste četiri vrste, odnosno stupnja: čovjekoliki nema nikakvu želju za, metaforički rečeno, uspinjanjem po ljestvama koje vode do svjetla; očovječeni se uspinje mjedenim ljestvama, ali te ljestve ne vode visoko; čovječni rabi srebrne ljestve koje vode do mjesečeva sjaja, dok se čovjek naposljetku zlatnim trnovitim ljestvama punim opasnosti i zapreka teškom mukom uspinje do najvišeg svjetla. ⁶⁴ Na toj stazi koja čovjeka vodi k njegovoj punini i smislu otvaraju se dvije teme koje,

⁵⁹ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 187.

⁶⁰ Vuk-Pavlović, »Uzgoj, odgoj i obrazovanje«, p. 270.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid., p. 271.

⁶³ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 191.

⁶⁴ Ibid., pp. 190–191.

u okviru Vuk-Pavlovićeve zauzetosti problemima čovjeka i vrednota, imaju ključnu poziciju: smrt i ljubav.

U 96. rijeku ciklusa »Čovjeku« pjesnik zapisuje:

»Nad opstanak gdje dušu diže vjera,
tu tek i vrijednost oko njega vije.
Života ljudskih smisao se krije
u smrtima im. One su mu mjera.
<...>
Nalazi smisao svog žića cio,
tko najdubljeg bi bića bio žudan,
pripravan mrijeti, da bi živjet smio.«

I dalje, u 105. rijeku poručuje sinu:

»Znaj, sine moj, znaj, napitak života
iz kupe srčeš smrti.«

Ništa čovjek ne može zadržati; sav posjed i sve ono što je njegovu srcu drago u vlasništvu je smrti:

»Zadržati, ne, ništa ne ćeš svoje,
<...>
Sve, srcu tvome tako blisko što je,
sav posjed, oko kojeg strast se vrti,
u vlasništvu je smrti.
Ne, ništa, sasvim ništa nije tvoje!
Tek – 'ništa': nije l' svet to cvijet slobode,«
(106. rijek)

Smrt je dio života, najviši stupanj, vrhunac čovjekova života, »posljednja riječ«.⁶⁵ Ona je nesporna činjenica i neizbježna sudbina. No, Vuk-Pavlović ne promatra smrt kao ništenje ljudskog života, već u njoj vidi stvaralački potencijal, ujedno i put izbavljenja: »Smrt«, ističe Vuk-Pavlović, »nije prva riječ umiranja, nego posljednja riječ *života!*«⁶⁶ Smrt, dakle, ne vodi nužno do konačnog kraja jer čovjek ima moć odabrati ništavnu ili stvaralačku smrt.⁶⁷ O čovjeku samom ovisi hoće li ostvariti stvaralačke mogućnosti koje mu pruža upravo smrt. Naime, iz perspektive smrti ljudskom se biću »otvara područje izbavljenja u beskonačnom bitku čiji je supripadnik i u kojemu njegovo djelovanje ostavlja trag koji može

⁶⁵ Ibid., p. 172, 193.

⁶⁶ Ibid., p. 179.

⁶⁷ Usp. Brida, »Predgovor«, u: Pavao Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 167.

voditi prema ‘apsolutnoj punini smisla’«. ⁶⁸ Život i temeljne ljudske životne vrijednosti dobivaju svoj najdublji smisao i puninu iz iskustva smrti. Iz tog razloga Vuk-Pavlović naglašava: »Tek smrt tko shvati, živi iz punine.« (110. rijek). ⁶⁹ Čovjekov odnos prema smrti osnovni je »kriterij« za njegovo »svjesno moralno, odnosno etičko određenje« ⁷⁰ i djelovanje. Vuk-Pavlović uči da životu treba pristupiti iz smrti, iz iskustva konačnog jer se jedino na taj način stvara plodno tlo za jednu »istinsku humanizaciju ljudskog zajedništva«. ⁷¹ Životu se iz iskustva smrti može pristupiti nihilistički, iz egoizma (ja umirem pa stoga mogu činiti što želim), ali i pozitivno, odnosno *stvaralački* (ja umirem, odlazim, ali drugi nakon mene nastavljaju živjeti pa stoga ja kao duhovno biće i biće zajednice imam obavezu odgovorno oblikovati i živjeti život). ⁷² Glavni uvjet koji sprečava da smrt postane tek negacija jest ljubav. Ona predstavlja onaj izvorni ljudski poticaj koji ga vodi na put vrlina. »Samo u prisustvu ljubavi smrt je stvaralačka«. ⁷³ Ljubav je »vodilja prema svrsi života«, ⁷⁴ darovateljica je smisla čovjekova vječnoga poziva – poziva na čovječstvo! Ljubav je ono što čovjeka čini čovjekom i daje mu pravi »pečat ‘ljudskog bića’«. ⁷⁵

Prevladavanjem sebeljublja, oslobađanjem od volje za moć i otvaranjem samoga sebe za ljubav čovjek pobjeđuje u onoj gotovo demonskoj borbi moći i ljubavi. Čovjeka, naime, pokreće nagon da se s jedne strane kao »goli stvor prirode održi i da se održi pod što boljim uvjetima opstanka« ⁷⁶ pri čemu raste njegova volja za moć, želja za vlašću, dok ga s druge strane vuče težnja da svoj život duhovno oblikuje i učvrsti. S tom težnjom istovremeno raste i osjećaj ljubavi te stvaralački poriv. Hoće li se čovjek uspjeti duhovno izgraditi i potvrditi kao ličnost, odnosno kao čovjek ljubavi ili će se odrediti kao čovjek moći, ovisi o rezultatu unutarnje borbe u njemu samom. Odredivši se kao »individuum« čovjek se opredjeljuje za onu razinu, onaj vid života koji se svodi na održavanje prirodnog opstanka u svrhu kojeg koristi svoju vlast i moć nad okolinom, čovjekom i prirodom. U opreci prema »individuumu« stoji »lice«. Nasuprot

⁶⁸ Ibid., p. 166.

⁶⁹ Usp. i Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 194: »(Tek smrt tko shvati – živi iz dubine)«.

⁷⁰ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 190.

⁷¹ Brida, »Predgovor«, u: Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 168.

⁷² Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 193.

⁷³ Brida, »Predgovor«, u: Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 167.

⁷⁴ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 194.

⁷⁵ Ibid., p. 198.

⁷⁶ Vuk-Pavlović, *Ličnost i odgoj*, p. 119.

čovjeku prirode koji živi za sebe, lice stoji kao čovjek duha, stvaralačko biće koje je odabralo put ljubavi prema Bogu i bližnjima:

»<...> put, kojim hoće da ide čovjek kao lice, ne može da se prevali bez ljubavi; jer bez ljubavi prema duhovnome bitku, u kojemu se usidruju vrednote, nema uzvisivanja opstanka, bez ljubavi prema duševnome bivanju, kojemu se obraća zov idealnih prohtjeva, nema oplemenjivanja bića, a bez ljubavi napokon k licima, prema kojima i u svezi s kojima lice tek i može da nađe i odredi sebe, nema ispunjenja života.«⁷⁷

Stihovi zbirke *Zov* otkrivaju etičku dimenziju Vuk-Pavlovićeva pjesničkog umovanja koje teži ostvarivanju jedne nadasve odgovorne zadaće, zajedničkog cilja njegove cjelokupne misaone djelatnosti – izgradnji ličnosti koja će savjesno i odgovorno stvarati, a to znači živjeti gradeći i razvijajući ne samo svoj vlastiti život, već i čitavu kulturnu zajednicu na ljubavi kao najvišoj ljudskoj vrijednosti.

Razvaline (*Skopje, 1964*)

Tematski vrlo bliska zbirci *Zov* jest zbirka *Razvaline*, poznata i pod podnaslovom »Skopski soneti«. Objavljena je u Skopju 1964. i sastoji se od 33 soneta, koji, kao što je to slučaj i s pjesmama okupljenim u prethodnoj zbirci, nisu naslovljeni, već umjesto naslova imaju samo redni broj. U tim stihovima pjesnik se prisjeća nesretnog događaja iz 1963. kada je Skopje zadesio razoran potres.

Inspiriran stvarnim događajem, u *Razvalinama* Vuk-Pavlović na pjesničko-filozofski način progovara o povijesti, prolaznosti, krhkosti ljudskog života, ljudskom stradanju, čovjekovoj sudbini i smislu života. No, *Skopski soneti* otkrivaju i njegovu trajnu zaokupljenost temama koje se snažno provlače i kroz zbirku *Zov*, poput stvaralaštva, smrti, vjere i ljubavi.

Razvaline u Vuk-Pavlovićevu pjesništvu ne predstavljaju samo zbiljsku sliku ruševina, već su i simbol duhovne iskvarenosti čovjeka, »znamenje nedostatka« (23. sonet), slika vremena u kojem pjesnik detektira gubitak svih ljudskih vrijednosti. Kritički se odnoseći prema čovjeku svoga doba koji je, izgubivši sve odrednice slobodnog i duhovnog bića, poprimio obličje robota, stroja, rušitelja pjesnik se pita gdje je čovjek:

»No izuma se širi polje gledno:
za napredak, budućnost rajsku sve je,
sve pripravljeno, samo – čovjek gdje je?«
(7. sonet)

⁷⁷ Ibid., p. 120.

»Zazviždi tvornička sirena. Tuli glas:
 'Čuj robote! Ja Gospod jesam, Stroj sam tvoj,
 na sliku svoju što ti lutkast skrojih soj.
 Nemaj uz mene drugi Uzor za svoj stas!«
 (14. sonet)

»I povjerova zemnik zujanju motora,
 sirenskom pjevu mu. U lica svoga znoju
 tvornice dizat, dodvoravati se stroju
 začu, ko da ga veže slovo ugovora.

Svanut će, nada mu je, obnovljena zora,
 kad robot razmnoži u beskrajnu se broju,
 u vječnu da ga rajskom dvori perivoju.
 Da zna, što robu tom robovati se mora!«
 (15. sonet)

Temu čovjeka-stroja Vuk-Pavlović obradio je već u spisu »Pogled na kulturnopovijesna smjeranja« (1964). Iako je objavljen iste godine kad i zbirka *Razvaline*, sadržaj spisa Vuk-Pavlović izložio je već 1958. godine na filozofskom kongresu koji je u talijanskom gradu Bolzanu organizirao Institut International d'Etudes Européennes »Antonio Rosmini«. ⁷⁸ U spomenutoj raspravi Vuk-Pavlović izvještava o opasnostima koje donosi suvremeno doba tehnike i, kako primjećuje, volja za »svladavanjem čovjeka«. ⁷⁹ Umjesto da se određuje kao duhovno biće, čovjek se promatra kao »član neke nadmoćne cjeline kibernetičke strukture«. ⁸⁰ Namećući mu tehničku naviku mišljenja, »[s]adašnja evropskim duhom gajena kultura«, ⁸¹ stojeći u znaku znanja kao temeljnom poticaju i kriteriju vrednovanja, obrazovanja i organizacije ljudskog opstanka, uzdiže vrijednosti »tek u odnosu prema uratku stroja«. ⁸² Posljedica toga jest lišavanje čovjekova dostojanstva, a u konačnosti i poništenje čovjekove prave biti.

U zapadnoj kulturi 20. stoljeća Vuk-Pavlović uočava neravnotežu koja ozbiljno prijeti gubitku smisla kulture: primjena tehničkih sredstava u nesuglasju

⁷⁸ Pavao Vuk-Pavlović, »Pogled na kulturnopovijesna smjeranja«, *Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta* Univerziteta u Skopju 16 (Skopje, 1964), pp. 5–20; Pavao Vuk-Pavlović, »Zur Gegenwartslage der europäischen Kultur«, *Ricerche filosofiche* (Roma, 1964), pp. 15–33. Milan Polić donosi također i podatak da je ta »rasprava proizašla iz predavanja održanoga godine 1958. na filozofičkom kongresu, što ga je sazvao Institut International d'Etudes Européennes 'A. Rosmini', Bolzano. Vidi: »Bilješke o tekstovima«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, pp. 225–226, na p. 226. Ovdje se spis citira prema: Pavao Vuk-Pavlović, »Pogled na kulturnopovijesna smjeranja«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, pp. 185–204.

⁷⁹ Vuk-Pavlović, »Pogled na kulturnopovijesna smjeranja«, p. 192.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid., p. 191.

⁸² Ibid., p. 192.

je s etičkim zahtjevima, vjerski sadržaji razilaze se sa znanstvenim, umjetnost zastranjuje u svom odnosu prema čovjeku i životu; općenito, ljestvica vrednota postaje upitna. Takvo stanje stvari budi u čovjeku osjećaj nesigurnosti i nemoći jer mora, a ne zna kako, vrijednosno (smisleno) ostvariti sebe i vlastiti život.

Lirski oblikovani Vuk-Pavlovićeve filozofsko-povijesni uvidi u dihotomijski karakter povijesnog zbivanja:

»Gle povijest! Povijest? Beskrajnost grozota,
gdje živo snuje, kako živo strti,
zalutati kud gdjekad zna dobrota.

Zbivanju tom je tijek po dvojnoj crti:
smrt uzmiče pred svesiljem života
i život sav podvrgava se smrti.«
(1. sonet)

također su elaborirani u već spomenutom spisu »Pogled na kulturnopovijesna smjeranja«. U njemu će Vuk-Pavlović svoje promišljanje povijesti povezati s tematizacijom kulture i ljudskog opstanka, motiva koji će također i stihovno obraditi u *Razvalinama*. Ljudski opstanak, njegove želje, snove i djelovanje neizbježno »sudbinski prate« napetosti i teškoće koje svako živo biće nastoji riješiti. Stoga se čovjek okreće kulturi u čiju službu »stavlja svoje snage« jer ona »može svakako biti smjernicom života, <...> čvrstom okosnicom, koja mu do neke mjere zajamčuje jedinstvo i sklad«. ⁸³ Kultura »se gajena i izgrađivana htijenjem, djelovanjem i stvaralačkim naponom pokoljenjâ iskazuje u razvitu svome stadiju kao smislonosan sastav i vrijednostan sklop vezan na živu duševnost ljudsku <...>«. ⁸⁴

No, kultura, umjesto da »oslobađa i bogati ljudski opstanak«, ⁸⁵ može jednako tako biti i izvor briga, unutarnjeg nesklada u čovjeku i neslućenih međuljudskih sukoba. »Povijest svih kultura« ⁸⁶ pokazuje da sva kulturnopovijesna zbivanja imaju dvije pokretne sile, dva smjera pa nalikuju na »dvostruka ili dvojna njihala«. ⁸⁷ Povijesna zbivanja određena su dvjema oprečnim snagama, koje bi se, ističe Vuk-Pavlović, mogle nazvati konzervativnom i revolucionarnom. Metaforom dvojnog njihala Vuk-Pavlović nastoji objasniti »unutrašnje – dijalektične – napetosti, u koje se povodu naposljed i pokreće i društveni život i kulturno stvaranje i povijesno događanje.« ⁸⁸

⁸³ Ibid., p. 185.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid., p. 186.

⁸⁶ Ibid., p. 187.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid., pp. 187–188.

»Dvostrukog njihala je povijest kretnja,
u dvojaku ga smjeru život njiše:
javnim se krakom bučnije, a tiše
odvija skritim združena im šetnja.

Jedan je drugom poticaj i smetnja:
što ovaj stvara, ne će onaj više;
trag, što ga crta prvi, drugi briše
i česta su međusobno si prijetnja.«
(26. sonet)

U stihovima

»Jer tvoj se život tiče žića svega
i djeluje na nj ko na tebe tuđi;
dopire svud ranjavanje i njega.

Od strasti svojih ne budeš li luđi,
dat ćeš da sve ti biće prožme stega:
Doživljuj bistveno! U vredniji život uđi!«
(27. sonet)

Vuk-Pavlović poziva čovjeka da se osvijesti za svoje poslanje, da se otvori za spoznaju samoga sebe kao bića čiji se život tiče života u zajednici koje sukladno tom zahtjevu mora voditi računa o vlastitom etičkom djelovanju. Etička odgovornost i opće ljudske vrijednosti glavni su motivi koji se kristaliziraju u navedenim stihovima. Njihovo teorijsko uporište može se tražiti u Vuk-Pavlovićeve spisu »Vrednota i stvaralaštvo« (1937).⁸⁹ Osnovno obilježje ljudskog života leži u nuždi da se životu da opravdanje i smisao. Ta temeljna ljudska potreba ostvariva je samo ondje gdje postoji razvijena svijest o odgovornosti prema vrednotama.

Ključ čovjekova samoopravdanja, ali i moćno oruđe kojim se odupire težini svog postojanja, leži u njegovim stvaralačkim mogućnostima kojima gradi i prenosi vrijednosti te osigurava budućnost kulturne zajednice.

»Iskonski k sebi teži čovječanstvo,
k slučajnu liku samosvojne biti,
prazbilji snova, što ih mora sniti,
da svoje ne iznevjeri poslanstvo.

⁸⁹ Pavao Vuk-Pavlović, »Vrednota i stvaralaštvo«, *Napredak* 78/ 7–8 (Zagreb, 1937), pp. 265–272. Ovdje se spis citira prema: Pavao Vuk-Pavlović, »Vrednota i stvaralaštvo«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, pp. 95–105.

Zov struji to kroz duševno prostranstvo,
zov viđenja, što čar im uznositi,
gdje čovjeku je vijek skučen žiti,
podsjeća duh na svemirsko mu članstvo.«
(32. sonet)

Smisao i trajno opstojanje ostvarivi su tek kroz stvaranje pa pjesnik upozorava da

»Dok čovječnost, slobodoumnost hini
i zanosu se stvaralaštva smije,
od ljudi čovjek razvaline čini.«
(11. sonet)

Vrednota nema, ističe Vuk-Pavlović, »bez stvaralačkih akata« i »stvaralačke odvažnosti«. ⁹⁰ Tako stvaralaštvo zapravo »stoji u službi ostvarenja vrijednosti«, ⁹¹ ono je društvenotvorni činilac, graditelj zajednice i budilac određenih povijesnih, odnosno kulturnih pokreta. ⁹² No, stvaralačku djelatnost nerijetko prate brojne zapreke, kočnice i trzavice. Mnoge od njih posljedica su ograničenosti, bahatosti, taštine, zavisti, neshvaćanja ili pakosti pojedinaca koji nastoje ugušiti svaki stvaralački napor:

»Kakva li stiže kob te neželjena,
razvaljen grade! Vijek, što sni ga rese
o napretku, s kog vjera te zanese,
sva kruta zbilja – nije l' bježna sjena?

Oživje zemlja. I za kratka trenu,
ko da je tištiš, divlje tebe strese
sa sebe, baci te u bezdan, gdje se
napori gube ljudski svih vremena.«
(3. sonet)

Iako ljudsku djelatnost obilježava neizbježna tragičnost, a sâm stvaralački subjekt ustrajna borba, važnost stvaralaštva možda najbolje ilustriraju sljedeće Vuk-Pavlovićeve riječi:

»<...> stvaralaštvo je u stvari vrijednosna koncentracija i vrijednosna obuzetost najvišega stupnja, što, više još, biti stvaraoцем znači u neku ruku biti upravo opsjednut vrednotom. A to i jest, što moćno pokreće čovjeka stvaraoца, da se

⁹⁰ Vuk-Pavlović, »Vrednota i stvaralaštvo«, p. 98.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid., p. 101.

bez kolebanja odvaži na životni put, koji bi imao voditi prema pretpostavljenom ili zadanom cilju, što se smatra smislovitim, i da tim putem pokroči tako, da mu u *najdubljoj jezgri egzistencije kao smjernica života djeluje određeno posljednje vrijednosno mjerilo*, uz koje *bezuvjetno* pristaje i s obzirom na koje stavlja sve svoje na kocku u čvrstoj nadi, da će baš prema tome mjerilu pokrenut život omogućivati otkrivanje i ostvarivanje upravo onoga vrijednosnog sklopa, one vrijednosne cjeline, što će opstanku čovječjem pomoći da dođe do najviše moguće smislene punoće.«⁹³

Zadatak stvaratelja nije lak. On se u svom nastojanju za ostvarivanjem određene vrijednosti nerijetko suočava s neslaganjima pa stoga »[b]iti stvarao-cem znači <...> ujedno biti borcem«.⁹⁴ Stvaralačka ličnost ne treba pokleknuti pred neizbježnim otporima svih vrsta, već, štoviše, još snažnije ustrajati u svojoj namjeri, u vjeri ispunjenoj ljubavlju i nadom. Vjera, kao temelj stvaralaštva, nužna je kako bi se određeno mjerilo moglo priznati kao odlučna smjernica za oblikovanje života. Život bez vjere u vrednote koje se žive kao neki idealni zahtjevi ili najviše dobro ne može se smatrati stvaralačkim.⁹⁵ Volja za ostvarivanje vrijednosti koje uzdižu čovjekovo dostojanstvo, osiguravajući mu duhovni opstanak, ne može izbjeći mukotrpane sukobe s

»onim bijednicima, što ulaze u arenu života ograđeni u svome duševnom horizontu i sapeti sponama mržnje i bijesa na sve predano i uspješno stvaralaštvo <...> [s] onim besavjesnim neljudima, koji su nesrećom samo zato tu, da vrijedne napore oko sebe kočé ili osujete, i koji se – kad uopće ulaze u borbu – znadu i hoće da bore samo za svoju zloću, pohlepu, vlast i korist te prepredeno prelazeći preko obveza i čovječanskih dužnosti izazivaju nejednaku borbu za opstanak, kako bi nekažnjeno izrabljivali tuđe živote i tuđe stvaralačke sposobnosti te ugrožavali egzistenciju onih, koji su – kako je suđeno čovjeku – prisiljeni, da nastoje oko svog održanja, kako bi se mogli boriti za ostvarenje vrijednosti i žrtvovati za opravdanje života.«⁹⁶

Ustrajanje i borba za vrijednosti ujedno je i borba za opstanak, za budućnost. Jer u okrutnoj stalnoj mijeni vremena koje sve odnosi, vrednote na određeni način poništavaju doslovnu smrt, ispunjavajući sadašnjost smislom i gradeći temelje za budućnost. Život lišen temeljnih ljudskih vrijednosti koje mu daju opravdanje utonut će »u pustoš i prazninu bespovijesna vremena«.⁹⁷

⁹³ Ibid., p. 98.

⁹⁴ Ibid., p. 105.

⁹⁵ Usp. *ibid.*, p. 99.

⁹⁶ Ibid., p. 104.

⁹⁷ Ibid., p. 95. Usp. i Pavo Barišić, »Filozofija vrednota Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo*, pp. 247–261, na p. 254.

Kritizirajući vrijeme u kojemu registrira moralni raspad:

»Na razvalinama života jednih
grade si drugi opstanak i vlast,
na stranputicama i padu bijednih
sretnici dižu ugled si i čast,«
(10. sonet)

Vuk-Pavlović je još usrdniji u svojoj namjeri da upozori čovječanstvo da ćemo, predamo li se zvijeri kao simbolu moralne izopačenosti i bezvrijednog života, »završit vijek ko razvaline« (18. sonet).

I opet ponavlja: u ljudskoj djelatnosti, u stvaralačkom zanosu put je koji kroz razvaline vodi k visinama i vječnosti:

»Sred razvalina mašta ljudska nada
o smrti, što svu bit razvalit ne će,
dok se god snova vraća pramaljeće,
da sije svježe sjeme vjere i rada.

Čudesna joj se izvjesnost potkrada:
da nad svijet s nuždom mlado ljeto slijeće,
u kojem cvjeta sveljubavi cvijeće,
pa plodom rodi jesen puna slada.

Mašta, da zima trajne magle sive
ne može bacit na pun život sam
ni bijes pustošit pregalaštva njive,

gdje potičemo stvaralački plam,
čežnje i težnje čovještva dok žive,
što s dobra grade duševnosti hram.«
(22. sonet)

Tema smrti, kojoj pristupa iz istih filozofskih okvira ocrtanih u *Zovu*, prisutna je i u *Razvalinama*. Usprkos tmurnom lirskom izričaju, Vuk-Pavlovićeva spoznaja o prolaznosti i povijesnosti ljudskog bića ne završava u pesimizmu i nihilizmu. Iako, doduše, jedni u spoznaji vlastite konačnosti vide argument u prilog neodgovornom i bezvrijednom životu, drugi će, unatoč činjenici da su prolazna, smrtna bića, shvatiti da je »[p]red vječnošću svaka smrt punina« (31. sonet) i da čovjek ne živi kao sjena, već kao zbiljska ličnost:

»Mi prolazimo, ne zbog uspomene;
mi prolazimo, ne zbog kratke slave;
mi prolazimo, ne zbog bježne jave.

Mi prolazimo, da se trag nam djene
u vječno srce zazbiljnosti prave.
Mi prolazimo zbiljni, ne ko sjene.«
(28. sonet)

Povijest piše uvijek iste tužne priče o ljudskoj borbi, strahovima, težnjama, umiranju i smrti suočavajući tako čovjeka s njegovom neizbježnom sudbinom. Unatoč tužnim lirskim tonovima, *Skopski soneti* ne vode u rezignaciju, u oduštajanje, već su poziv na duhovno uzdizanje.⁹⁸ Govoreći o »novom praskozorju« (16. sonet) i »uskrsnuloj nadi« (17. sonet), uvjeren da se čovjek »još zna natjecat sa zvijeri« (8. sonet), pjesnik poziva čovjeka da »u vredniji život uđe« (27. sonet). Na stazi ljubavi, ne plašeći se ruševina i smrti, čovjek može i mora sazdati »nov svijet zemaljskih krasota, – « (19. sonet).

»Ne žali prekid sudbinski razvitka,
da razvalinâ ne plaši te sjena;
zbog smrti ne optužuj živost trena:
spušta se mrak, pa ima i osvitka.

Najdublja tajna istina tvog bitka,
zatinjati što zna u viru mijena,
ne gubi bit; po nuždi prekaljena
obnavlja bilo bistvena sužitka.

Da živi istu ljubav, nadu tvoju,
nadolazit će s tvojom srodna mladost,
stvarat u iste čežnje nespokoju.

U budućih priželjkuj svoju radost,
pa ćeš, dok gradiš opstanak u znoju,
ti njihova života kušat sladost.«
(25. sonet)

Bilo da se koristi pjesničkim ili znanstvenim diskursom, Vuk-Pavlovićeve zapise povezuje briga za dostojanstvo čovjeka i napor koji ulaže kako bi podigao svijest o krizi vrijednosti kao i njezinim kobnim posljedicama koje su već zahvatile čovječanstvo.

Za Vuk-Pavlovića, »filosofa dobra i ljubavi«,⁹⁹ kako ga je nazvao njegov učenik i nastavljatelj Kiril Temkov, smisao života i najviša sreća smrtnika nalaze

⁹⁸ Usp. Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 120.

⁹⁹ Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 117.

se u ljubavi. »Sreća je tek«, zapisuje pjesnik, »gdje odziv šapće: 'Ljubim'« (24. sonet). Ljubav ljudskom biću određuje mjeru (29. sonet),¹⁰⁰ ona je njegov pratilac kojim će svladati sve životne nedaće.

Zaključak

Međusobno ispreplitanje osnovnih tematskih preokupacija (kako u filozofskim, tako i u pjesničkim djelima) onemogućuje povlačenje strogih granica Vuk-Pavlovićeva promišljanja. Unatoč toj, može se reći, u ovom slučaju otežavajućoj, temeljnoj karakteristici Vuk-Pavlovićeve misli, provedena komparativna analiza njegovih dviju pjesničkih zbirki i filozofskih tekstova pokazuje da stihovi zbirke *Zov* (izuzme li se pjesma naslovljena *Sedamdeset sedmi rijek* koja ima gotovo samostalnu poziciju unutar zbirke, a predstavlja u stvari poetski prikaz njegove filozofske problematike izložene u spisu *Filozofije i svjetovi*) imaju svoje filozofsko uporište prije svega u njegovim bilješkama koje je Marija Brida objavila 1983. pod naslovom »Misli i bilješke«, a potom u radovima iz područja njegove filozofije odgoja, a to su u prvom redu članak »Uzgoj, odgoj i obrazovanje« (1939) te djelo *Ličnost i odgoj* (1932). Korijeni Vuk-Pavlovićevih pjesničkih motiva na kojima gradi svoju drugu zbirku *Razvaline*, u kojoj, valja istaknuti, pjesnik nije odustao od onih nosivih tema i problema koji su ga zaokupljali i u zbirci *Zov*, mogu se pronaći u spisima »Pogled na kulturnopovijesna smjermanja« (1964) i »Vrednota i stvaralaštvo« (1937).

Vuk-Pavlović bio je mislilac s konstantom u mišljenju. Svoje temeljne teorijske okvire postavio je već u najranijim djelima na koje se kasnije vrlo često sâm pozivao. Koherentnost kao osnovno obilježje Vuk-Pavlovićeva mišao-nog sustava potvrđuje se i pjesničkim opusom koji ocrtava fundamentalne ideje njegove filozofije. Pored velike literarne vrijednosti, Vuk-Pavlovićeve pjesničke zbirke imaju i osobito filozofsko značenje i stoga ih treba čitati kao sastavni dio njegova filozofskog opusa. Pretočivši u stihove ključna pitanja i probleme svoje filozofije (prije svega one koji se tiču etike, filozofske antropologije, povijesti, budućnosti, stvaranja i vrednota), Vuk-Pavlović je svojim djelom potvrdio dosljednost vlastitom učenju da je samo znanstveni, pojmovni put spoznavanja nedostatan i nepotpun bez umjetničkog. Njegovo pjesništvo stoji u komplementarnom odnosu s njegovim filozofskim opusom, štoviše

¹⁰⁰ Usp. Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 198: »Ono što čovjeka čini pravim čovjekom, nije razum. Kao animal rationale, on je još u 'animalnome'. 'Čovjek' je u pravom smislu po svojoj 'sposobnosti ljubavi': ta ga čini neanimalnim bićem! Sposobnost ljubavi daje biću pečat 'ljudskog bića', <...>«.

ono ga pojašnjava, proširuje i oplemenjuje,¹⁰¹ omogućujući čitateljima da do njegovih spoznaja dođu i drugim, umjetničkim putem. Sličnog je mišljenja i Kiril Temkov koji primjećuje da je »[s]am Vuk-Pavlović smatrao filosofiju osobitom duhovnom djelatnošću – negdje u prostoru između znanosti i umjetnosti, kojoj znanstvene metode spoznavanja ne smetaju da se služi poetskom ekspresijom.«¹⁰²

Sljedeći odlomak iz Vuk-Pavlovićeva kraćeg spisa »Vrednota u svijetu« (1960/61) nije samo još jedan hvalospjev umjetnosti, njezinoj vrijednosti i moći, već je ujedno i mogući odgovor na pitanje zašto se i sâm odlučuje za pjesničko stvaranje:

»<...> ondje, gdje joj krutost života ne dopušta pretvoriti vrijednosni prohtjev izravno u životnu stvarnost, ta čežnja zna biti pokretalom za duhovne tvorbe, koje, koliko inače i same naznačivale ostvarenja vrednote svoje vrste, svrh toga mogu da znače i neizravan pokušaj ostvarenja određenih vrijednosti, upravo neku njegovu anticipaciju ili i, kako bi se još moglo kazati, pripravu za ogledanje osobne okolnosti, kako i koliko li bi takvo neko određeno ostvarenje bilo moguće, primjereno, svrhovito. Čini to po takvoj svojoj čežnji čovjek na tlu umjetničkoga stvaranja i s te se strane smije u umjetničkom djelu nazreti gotovo eksperimenat neki pogledom na ostvarenje vrijednosti, na nastojanje, da se vrednota neka udomi u ljudskome svijetu. <...> Kako je umjetničko djelo sposobno, da prikaže na neki način duševnost i iskaže, koliko ona upućuje i na svijet vrednota te se povezuje s njim, može ono između ostaloga bez sumnje i osvijetliti, kako li se takvo neko ostvarenje očituje i kako li se konsekvencije njegove mogu nadati. Koliko se pak stavlja u takvu službu, ne stoji umjetnini ništa na putu, da u ovom ili onom pravcu bude i snubiocem za vrednote i njihovo ostvarenje.«¹⁰³

Iskrena i duboka briga za čovjeka i društvo u cjelini karakteristična je crta sveukupne Vuk-Pavlovićeve djelatnosti. Ta istančana senzibilnost i preuzeta odgovornost za čovječanstvo odražava se i u njegovu pjesničkom opusu u kojem oštroumno analizira zbivanja i probleme svog doba. Upozoravajući na sve opasnosti koje donosi gubitak čovječnosti i temeljnih kršćanskih vrednota, Vuk-Pavlović svojom poetskom riječju uzdiže ljubav kao glavni smisao i putokaz ljudskog života. Upravo je ljubav, pojmljena kao temeljna životna vrijednost, kao snažna moć koja »upravlja duh za tišine« (104. rijek), temeljna poruka njegova pjesničkog umovanja. Cjelokupno Vuk-Pavlovićevo filozofsko,

¹⁰¹ Usp. Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 124.

¹⁰² Temkov, »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, p. 114.

¹⁰³ Pavao Vuk-Pavlović, »Vrednota u svijetu«, *Godišnji zbornik Filozofskog fakulteta* 13 (Skopje, 1960–61), pp. 91–101. Ovdje se rad citira prema: Pavao Vuk-Pavlović, »Vrednota u svijetu«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, pp. 128–141, na pp. 136–137.

ali i pjesničko djelo vođeno je njegovom vjerom u budućnost, nastojanjem da, kao stvaratelj opsjednut vrednotom, potpomogne čovjeku da ostvari najvišu smislenu punoću, osigura svoj opstanak i budućnost. »Filosof«, zapisuje Vuk-Pavlović, otkrivajući time motive svog cjelokupnog, kako filozofskog, tako i pjesničkog djela, »ne mijenja svijet, on samo vodi do mijene, daje razloge, uvjete i osnove promjeni – ali i održanju njegovu. On nagovještava i uvjetuje njegovu mijenu, da bi ga održao! On ga želi vidjeti promijenjena u ljubavi i dobru, ne u nehaju, nasilju i zlu. Mislim da je to aksiomatički jasno. A ako svijet ipak pođe po zlu, nije na njemu krivnja, nego na onima koji svijet u ime filozofa hoće da mijenjaju.«¹⁰⁴

Literatura

- Banić-Pajnić, Erna. Vuk-Pavlović o filozofiji, svijetu i svjetovima, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 189–195.
- Barišić, Pavo. »Filozofija vrednota Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 247–261.
- Martinović, Ivica. »Spinozina filozofija Boga u tumačenju Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 197–204.
- Polić, Milan. »Predgovor«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Filozofija odgoja*, priredio i predgovor napisao Milan Polić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996), pp. 7–28.
- Polić, Milan. »Predgovor«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Pjesme i aforizmi* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2012), pp. 11–20.
- Polić, Milan. *Život i djelo Pavla Vuk-Pavlovića*, 2. prošireno izdanje (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2013).
- Posavac, Zlatko. »Pavao Vuk-Pavlović o Gjuri Arnoldu – s osobitim osvrtom na estetički horizont«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 51–97.
- Rabar, Josip Sanko. »Filozofske teme u dvjema pjesničkim zbirkama Pavla Vuk-Pavlovića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 41 (2015), pp. 545–563. O izdanju: Pavao Vuk-Pavlović, *Pjesme i aforizmi*, Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića 6 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2012), »Zov«, pp. 21–147, »Razvaline«, pp. 149–183.

¹⁰⁴ Vuk-Pavlović, »Misli i bilješke« (1983), p. 181.

- Schiffler, Ljerka. »Poimanje oblikotvornosti u filozofiranju Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 127–136.
- Temkov, Kiril. »Etičke i vrijednosne ideje u filozofskoj poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 111–125.
- Videnović, Radomir. »Filosofije i svjetovi Pavla Vuk-Pavlovića u Spinozinom ključu«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 239–245.
- Videnović, Radomir. »Nacrt jedne etike iz smrti: o poeziji Pavla Vuk-Pavlovića«, *Metodički ogledi* 21/1 (2014), pp. 109–116.
- Vuk-Pavlović, Pavao. *Spinozina nauka* (Zagreb: Tipografija, 1938).
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Filosofije i svjetovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *O smislu filozofije*, Filozofijske studije 1, ur. Vladimir Filipović (Zagreb: Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu – Školska knjiga, 1969), pp. 5–38.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Misli i bilješke«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 9 (1983), pp. 163–202.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Ličnost i odgoj«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Filozofija odgoja*, priredio i predgovor napisao Milan Polić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996), pp. 29–213.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Uzgoj, odgoj i obrazovanje«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Filozofija odgoja*, priredio i predgovor napisao Milan Polić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996), pp. 263–283.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Filosofije i svjetovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, ur. Milan Polić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), pp. 141–184.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Vrednota i stvaralaštvo«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, ur. Milan Polić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), pp. 95–105.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Spoznaja i spoznajna teorija«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Spoznaja i spoznajna teorija*, ur. Milan Polić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2009), pp. 15–228.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Zov«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Pjesme i aforizmi* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2012), pp. 21–147.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Razvaline«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Pjesme i aforizmi* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2012), pp. 149–183.
- Vuk-Pavlović, Pavao. »Usplahireni stihovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Pjesme i aforizmi* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2012), pp. 185–250.

- Vukasović, Ante. »Vrijednosno i općeljudsko utemeljenje odgoja«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 157–169.
- Zagorac, Ivana. »Vrednote i stvaralaštvo u filozofiji Pavla Vuk-Pavlovića«, *Cris* 14/1 (2012), pp. 298–305.
- Zarevski, Dragor. »Pedagoške ideje u okviru filozofijskog sistema Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović – život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti – Institut za filozofiju, 2003), pp. 171–177.
- Zenko, Franjo. »Pavao Vuk-Pavlović«, u: *Novija hrvatska filozofija*, Hrestomatija filozofije 10 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), pp. 389–405.

Philosophy in the poetic work of Pavao Vuk-Pavlović

Summary

Although the philosophical works of Vuk-Pavlović have attracted much scholarly attention, his poetic thought yet remains to be esthetically analysed and evaluated. As a modest contribution to the future esthetical assessment of the poetic heritage of Vuk-Pavlović, this paper provides an analysis of two of his collections—*Zov* (*The Call*) and *Razvaline* (*The Ruins*)—published in Skopje in 1964, through a prism of Vuk-Pavlović's own views presented in his philosophical writings. An interplay between the main thematical preoccupations in both his philosophical and poetic works does not allow a clear-cut demarcation within Vuk-Pavlović's thought. Despite this hampering, though essential, characteristic of Vuk-Pavlović's philosophy, a comparative analysis of his two poetic collections and philosophical texts has been conducted, showing that the verses of the *Zov* collection have their philosophical foundation primarily in his notes, published by Marija Brida under the title "Misli i bilješke" ("Thoughts and notes," 1983), and also in his works from the field of the philosophy of education, such as an article "Uzgoj, odgoj i obrazovanje" ("Cultivation, upbringing and education," 1939) and the work *Ličnost i odgoj* (*Personality and education*, 1932). The poem entitled *Sedamdeset sedmi rijek* (*The seventy seventh expression*) is an exception from the previous preoccupation, and offers a poetical treatment of the philosophemes from the treatise *Filosofije i svjetovi* (*Philosophies and worlds*, 1962).

The underlying poetic motifs of Vuk-Pavlović's second collection entitled *Razvaline*, in which the poet continues to pursue the themes and issues from the previously mentioned *Zov*, may be found in the article "Pogled na kulturnopovijesna smjeranja" ("A perspective of the culturo-historical movements," 1964) and "Vrednota i stvaralaštvo" ("Value and creativity," 1937).

By offering a versed approach to the main issues of his philosophy, Vuk-Pavlović has made a clear statement of his own insight: a purely scientific path is incomplete

and insufficient without that of art. His poetic work is complementary to his philosophical opus. Apart from great literary value, the poetic collections of Vuk-Pavlović have a specific philosophical significance, and should therefore be read as an integral part of his philosophical opus.

Vuk-Pavlović's thought is marked by profound and genuine consideration for man and human society as a whole. His intricate sensibility and deeply felt responsibility for the mankind reflects in his poetic opus through a sharp-witted analysis of the events and problems of his day. Drawing attention to the dangers that might arise from the loss of humanity and fundamental Christian values, Vuk-Pavlović's poetic word glorifies love as the quintessence and guideline of human life. Love itself, conveyed as a vigorous power that "directs the spirit to the stillnesses," is the basic message of his poetic reflection.

Key words: Pavao Vuk-Pavlović, poetry, philosophy, man, existence, Christian ethics, love